

הגדרת תלמיד חכם

הרב יעקב סלקמון

הקדמה

ישנן הלכות רבות שבהן יש התייחסות מיוחדת כלפי מי שמוגדר תלמיד חכם. כפי שנראה מהדוגמאות להלן, חלק מההלכות נוגעות להקפדות, הקלות או הנהגות מיוחדות הנדרשות מתלמיד חכם, וחלק מההלכות עוסקות בהנהגות או חובות של הציבור כלפי תלמיד חכם.

במאמר זה ננסה לברר מה היא הגדרת תלמיד חכם, והאם יש הגדרה אחת למושג תלמיד חכם או שיש מספר הגדרות שכל אחת מהם משמעותית לעניין מסוים בהתאמה.

הגדרה ראשונה - תלמיד של חכם

ההגדרה הלשונית הפשוטה לתלמיד חכם מקבילה להגדרה של "תלמיד ישיבה" כאשר, כנראה, מאז התפתחות הישיבות הממוסדות עבר הדגש מהחכם המלמד למקום הלימוד - הישיבה.

על פי זה כל אדם הלומד אצל חכם מכונה בתואר תלמיד חכם.¹

ואכן למספר עניינים מספיקה הגדרה זו בלבד, וכל מי שלומד אצל חכם, ללא קשר להנהגותיו, ידיעותיו או התמדתו, כלול בגדר ההלכתי של תלמיד חכם.

נביא מספר דוגמאות להלכות הקשורות להגדרה זו. חלקן דרישות מהתלמיד חכם וחלקן הלכות והנהגות מיוחדות שעליו לנהוג. כפי שנראה, במקרים אלו אין הגדרה מיוחדת מי נקרא תלמיד חכם וכל הלומד אצל חכם נכלל בהלכות אלו:

א. ישנה דרישה מתלמיד חכם לגור בעיר שניתן לחיות בה חיים תקינים, וכך כותב הרמב"ם (הלכות דעות פ"ד הכ"ג):

כל עיר שאין בה עשרה דברים האלו אין תלמיד חכם רשאי לדור בתוכה, ואלו הן: רופא, ואומן, ובית המרחץ, ובית הכסא, ומים מצויין כגון נהר ומעין, ובית הכנסת, ומלמד תינוקות, ולבלר, וגבאי צדקה, ובית דין מכים וחובשים.

¹ יש הטוענים שביהדות לא קיים המושג חכם וכל אדם נחשב עדיין תלמיד חכם כיון שארוכה מארץ מדה. אבל דבר זה קשה מאוד שכן מצאנו את המושג חכם במקומות רבים, לדוגמה בצוואת רבי בכתובות ק"ג: "שמעון בני - חכם", וביבמות כ"ה: "החכם שאסר את האשה" ועוד. לכן יש להסביר שחכם זקן מופלג נקרא בשם חכם וחכם שאינו מופלג נקרא תלמידו. ואכן בכתבי היד התימנים הביטוי שמופיע ברמב"ם הוא "תלמיד חכמים".

ב. הרמב"ם (הלכות דעות פ"ה) כותב שישנו קוד לבוש וקוד התנהגות לתלמיד חכם המחייב לכאורה כל מי שלומד אצל חכם :

ו. צניעות גדולה נוהגים תלמידי חכמים בעצמן, לא יתבזו ולא יתגלו ראשן ולא גופן...

ז. תלמיד חכם לא יהא צועק וצווח בשעת דבורו כבהמות וחיות...

ח. לא ילך תלמיד חכם בקומה זקופה...

ט. מלבוש תלמיד חכם מלבוש נאה ונקי ...

י. תלמיד חכם מכלכל דבריו במשפט, אוכל ושותה וזן את אנשי ביתו כפי ממונו והצלחתו, ולא יטריח על עצמו יותר מדאי...

ג. יש הלכות מיוחדות המחייבות לתלמיד חכמים בעניינים מסוימים, כגון בתפילה ובתעניות על אי ירידת גשמים. הרמב"ם כותב בהלכות תפילה ונשיאת כפים (פ"ה ה"ה):

דרך כל החכמים ותלמידיהם שלא יתפללו אלא כשהן עטופים.

ובהלכות תעניות (פ"ג ה"א):

הרי שלא ירדו להם גשמים כל עיקר מתחילת ימות הגשמים, אם הגיע שבעה עשר במרחשון ולא ירדו גשמים מתחילין תלמידי חכמים בלבד להתענות שני וחמישי ושני, וכל התלמידים ראויין לכך.

בדברי הרמב"ם בהלכות הראשונות אין קריטריון להגדרה של תלמיד חכם, ובשתי ההלכות האחרונות כותב הרמב"ם באופן ברור ש"כל החכמים ותלמידיהם" "וכל התלמידים" נכללים בהגדרה זו.

ארבע הגדרות נוספות שונות למושג תלמיד חכם

בגמרא בשבת (ק"יד ע"א) נותן ר' יוחנן ארבע הגדרות לתלמיד חכם ואת הגדר ההלכתי שקשור לאותו הגדר, וזו לשון הגמרא:

מאי בנאין? אמר רבי יוחנן: אלו תלמידי חכמים, שעוסקין בבנינו של עולם כל ימיהן.

ואמר רבי יוחנן: איזהו תלמיד חכם שמחזירין לו אבידה בטביעות העין - זה **המקפיד על חלוקו להופכו**.²

ואמר רבי יוחנן: איזהו תלמיד חכם שממנין אותו פרנס על הציבור - זה ששואלין אותו דבר הלכה בכל מקום ואומר, ואפילו במסכת כלה.

ואמר רבי יוחנן: איזהו תלמיד חכם שבני עירו מצווין לעשות לו מלאכתו - זה **שמניח חפצו ועוסק בחפצי שמים**, והני מילי למיטרח בריפתיה.

ואמר רבי יוחנן: איזהו תלמיד חכם³ - כל ששואלין אותו הלכה בכל מקום ואומרה. למאי נפקא מינה - למנוייה פרנס על הציבור. אי בחדא מסכתא - באתריה, אי בכלייה תנויה - בריש מתיבתא.

ידען מתמיד ו"איש צורה"⁴ [בן תורה]

אמנם רבי יוחנן עוסק בארבעה עניינים, אך נראה שיש לפנינו שלשה סוגי תלמידי חכמים שונים במהות, שהזכות / חובה הנובעת מההגדרה קשורה בהתאמה כפי שנסביר. **הגדרה ראשונה** היא אדם המכבד את מעמדו כבן תורה והמקפיד על חלוקו להפכו בכדי שלא יצא לעז על תלמידי חכמים, ולכן מסתבר שמסיבה זו לא ישקר כדי לקבל אבידה שאינה שלו ולכן מחזירים לו אבידה בטביעת עין, גם בלי שנתן סימנים שמעידים על כך שהוא אינו רמאי.

ההגדרה השניה והרביעית דומות מאוד. שתיהן עוסקות בידע של התלמיד חכם,⁵ כאשר על פי הידע ממנים אותו - אם הוא יודע את המסכת הנלמדת הוא ממונה בעירו, ואם בכל הש"ס ממנים אותו בראש הישיבה המשמשת מרכז רוחני אזורי.

הגדרה שלישית היא תלמיד חכם שמניח חפציו ועוסק בחפצי שמים מרוב התמדתו בלימוד תורה. כדי לאפשר לו להמשיך ולהתמיד אנו מצווים להסיר מדרכו דאגות מיותרות לצרכי פרנסה ועלינו לסייע לו לעשות לו מלאכתו במעט הנדרש לו. באופן פשוט הגדרה זו אינה קשורה לשאלת הידע. יתכן באופן תאורטי שיש אדם מתמיד בעל זכרון חלש והבנה חלשה שיעסוק בהתמדה רבה ויזכה להיכלל בהגדרה זו כיון שיש לו מסירות נפש לתורה ובלמודו

² גדר זה של תלמיד חכם מופיע אצלנו כתנאי להשבת אבידה, אך בגמרא בבבא מציעא מופיע גדר אחר - שאינו משנה בדיבורו. אכן להלכה נחלקו הפוסקים בגדר זה ובשאלה מתי מחזירים אבידה על פיו. השולחן ערוך (חושן משפט רסב, כא) פסק שצריך את שני התנאים.

³ מהלשון הסתמית איזהו תלמיד חכם בדברי ר' יוחנן, ללא השלכה הלכתית, נראה שההגדרה הפשוטה והאמיתית יותר היא ההגדרה הזו.

⁴ הביטוי "אנשים של צורה" מוזכר בסיפור על ר' שמעון ותלמידיו - ר' יונתן בן עסמי ור' יהודה בן גרים, שם מגדיר ר' שמעון את תלמידיו כאנשי צורה בשל הנהגה נכונה שנהגו.

⁵ בעניין גדר זה כדאי לעיין בפירוש המשנה לרמב"ם בבכורות (ד, ד) העוסק בגדרי התארים בימינו.

הוא מגן על העולם ועלינו לאפשר לו להמשיך בהנהגתו זו. לא נפנה אליו אנשים לשאול או לעניינים אחרים, אך ננסה להיטיב את מצבו הכלכלי כדי שיוכל להיפנות ללימודו.⁶

למה צריך להגדיר מעבר להגדרה הראשונה - מדוע שלא נגדיר כל לומד המגיע לבית המדרש כתלמיד חכם?

כפי שראינו בדברי ר' יוחנן, מצאנו שיש הלכות פרטיות בעניין תלמיד חכם התלויות בהגדרה מסוימת של התלמיד חכם, וההלכה חלה רק על פי מבחן מסויים. יש לברר מדוע דווקא בעניינים אלו יש צורך להבדיל בין סוגי תלמידי חכמים ואין הלכה כללית לכלל תלמידי החכמים כפי שמצאנו במקומות רבים אחרים? נראה שהסיבה לכך היא שלעניין הנהגת התלמיד חכם בעצמו הוא מחויב להתנהגות מסוימת. גם אם אינו עומד בקריטריונים מסויימים - ישנו קוד התנהגות וקוד לבוש מסויים ואין סיבה לפוטרו ממנה בשל חסרון ידיעה, חסרון מוסריות או חסרון התמדה. אמנם כדי לקבל את אמון הציבור או את עזרתו עליו לעמוד במבחנים מסויימים כפי שמפורט שם.⁷ הסיבה לכך היא שחז"ל ראו אחריות וחובה לעצמם שלא להעמיס על הציבור חובות לפרנסת תלמיד חכם אלא במקרים של תלמיד חכם שאכן תורם לציבור, ובנוסף בקשו למנוע הנהגה רבנית לא ראויה שבה כל תלמיד חכם הופך למנהיג הלכתי בעירו ומנחה אותם בדרך בוסרית ולא ראויה.

החידוש הגדול בהגדרת תלמיד חכם - המקפיד על חלוקה להפכו

מעיון ראשוני בשלשת ההגדרות של תלמיד חכם נראה שיש הבדל משמעותי וברור בין ההגדרה הראשונה של תלמיד חכם המקפיד על לבושו לשתי ההגדרות האחרונות. ההגדרה הראשונה היא הקפדה שאינה קשורה ללימוד תורה אלא לקיום של הלכות דעות או הלכות קידוש ה' בבן תורה.

בעוד שההתמדה והידיעה הן שתי צורות קיום של מצות לימוד תורה, כאשר המתמיד מקיים את מצוות והגית בו יומם ולילה, והידען מקיים מצות "ושיננתם - שיהיו דברי תורה

⁶ כעין חלוקה זו בין מתמיד לידען מצאנו חילוק דומה בין שני תלמידי חכמים. הראשון - זקן = "פז"מ כללי", והשני - ידען, בעניין סדר ישיבת תלמידי חכמים בהתכנסויות האם נושבים את החכם יותר בראש או את הזקן יותר בראש. וכך נפסק בשולחן ערוך יורה דעה (רמד, יח): "היו ביחד, חכם שמופלג בחכמה והוא בחור וזקן שמופלג בזקנה והוא חכם קצת; בישיבה של דין או של תורה, הולכים אחר החכמה להושיב החכם בחור בראש ולדבר תחילה. ובמסיבה של משתה או של נישואים, הולכים אחר הזקנה להושיבו בראש".

⁷ אמנם מצאנו מספר זכויות שניתנות לכל מי שנקרא תלמיד חכם בפי העם, אך נראה ששם הזכות היא מתוך רצון להגן על כלל לומדי התורה או כדי למנוע חילול ה' כיון שהציבור אינו מחלק בין תלמיד חכם "ותיק" לתלמיד חכם אחר.

מחודדים על פיך". גדרים אלו הם גדרי החיוב המרכזיים הנדונים במצוות לימוד תורה וידיעתה.

לכן, כפי שנראה בהמשך, הגדרה זו שונה להלכה בשני עניינים. האחד - יש מחלוקת להלכה האם אכן יש להתייחס לגדר זה בעניין השבת אבידה. השני - אין מקומות נוספים שבהם גדר זה בעל משמעות, בעוד ששני הגדרים האחרים מצויים במקומות נוספים כגדר מחייב ביחס מסוים לתלמיד חכם.

מקרים נוספים שיש בהם התייחסות להגדרות אלו

בעוד שההגדרה של מקפיד על חלוקו להפכו שנויה במחלוקת להלכה,⁸ הרי שאת הגדרים האחרים של ידען ומתמיד מצאנו בעוד מספר מקומות, ונפרט. בעניין סדר העלאה לתורה שבו יש שילוב של העצמה ציבורית, נפסק **בשולחן ערוך** שהגדר הקובע בהגדרת תלמיד חכם הוא גדר הידיעה. וכך הוא כותב (אורח חיים קלו, א):

בשבת ויום טוב ויום הכפורים, קורים אחר הלוי **תלמידי חכמים הממונין על הציבור, ואחריהם תלמידי חכמים הראוים למנותם פונסים על הציבור ששואלים אותו דבר הלכה בכל מקום ואומר**, ואחר כך בני תלמידי חכמים שאבותיהם ממונים על הציבור, ואחר כך ראשי כנסיות וכל העם.

גם את הגדרת המתמיד מצאנו במקומות נוספים. לדוגמה בהקשר של הטבה כלכלית בעניין פטור ממסי המלך. הגמרא במסכת בבא בתרא פוטר תלמידי חכמים מתשלומי מס והרא"ש מביא מדברי הר"י מיג"ש⁹ שהקריטריון הקובע הוא ההתמדה. וכך כתב הרא"ש (א, כה-כו):

⁸ המאירי הסביר שגדר זה הוא ב"לשון צחות", והר"י השמיט גדר זה מההלכה. לדעת האחרונים הסיבה לכך היא שבגמרא בבבא מציעא (כ"ד ע"א) נאמר גדר אחר לעניין השבת אבידה והוא שאינו משנה בדיבורו. וכעין זה אף השולחן ערוך (חושן משפט רסב, כא) הצריך את שני התנאים: "ואם היה שטבעתו העין, חייב להכריז, שאם יבא תלמיד חכם ויאמר אף על פי שאינו יכול ליתן בכלי זה סימן יש לי בו טביעות עין, חייב להראותו לו, אם הכירו ואמר: שלי הוא, מחזירין אותו. **במה דברים אמורים, בתלמיד ותיק שאינו משנה בדיבורו כלל** אלא בדברי שלום או במסכתא (פירוש אם ישאלוהו על מסכתא אחת אם היא סדורה בידו יענה לאו, דרך ענוה) או בפוריא (פירוש אם שאלוהו חבירו שכבת על מטה זו. יאמר: לא, פן יראו בה קרי ויתגנה) או באושפיזא (פי' כדאמרין בערכין: מברך רעהו בקול גדול וגו') קללה תחשב לו שלא יספר בשבחו שקבלוהו בסבר פנים יפות בין בני אדם שאינם מהוגנים שלא יקפצו עליו ויכלו ממונו, **וכשהוא מקפיד על חלוקו להפכו בענין שלא יראו התפירות המגונות**. הגה: ודוקא אם מצאו במקום שתלמידי חכמים מצויין, כגון בבית המדרש, אבל בלאו הכי אינו חייב להכריז. וכל תלמיד חכם הוא בחזקת שאינו משנה (כי אם) בדברים הנזכרים לעיל, עד שיביא המוצא ראייה שאינו נזהר.

⁹ הר"י קרקושא (בשיטת הקדמונים, שם ח' ע"א) מביא שהרא"ם הביא הלכה זו בשם הר"י. עוד הוסיף הר"י קרקושא בשם רבו שבמקרה שהחיוב אישי גם תלמידי חכמים חייבים, וראיתו מהגמרא בסנהדרין (כ"ז ע"ב) שבר חמא קבל על עצמו לשלם את המס של רב פפא ומכאן שרב פפא חויב במס.

רב נחמן בר רב חסדא רמא כרגא ארבנן. אמר ליה רב נחמן בר יצחק עבר מר אדאורייתא ואדנביאי ואדכתובי. אדאורייתא דכתיב אף חובב עמים כל קדושו בידך אמר משה רבינו ע"ה לפני הקדוש ברוך הוא אף בשעה שאתה מחבב עמים יהו כל קדושו בידך. והם תכו לרגליך ישא מדברותיך. **אמר רב יוסף אלו תלמידי חכמים שמכתתין רגליהן מעיר לעיר וממדינה למדינה לישא וליתן בדבורו של מקום...**

כתב ה"ר יוסף הלוי ז"ל שמעינן מהאי עובדא ומהא דאמר רב נחמן בר יצחק לר"נ בר רב חסדא קא עבר מר אדאורייתא וכו' דכל מיני מסין ותשחורת המוטלין על הצבור בין קבועין ובין שאין קבועין אין ת"ח חייבין לסייע בהן את הצבור. **ודוקא ת"ח שתורתן אומנותן אבל אין תורתן אומנותן חייבין והכי קאמרי רבנן ז"ל ונראה שת"ח שיש לו אומנות או קצת משא ומתן להתפרנס כדי חייו ולא להתעשר ובכל שעה שהוא פנוי מעסקו מחזר על דברי תורה ולומד דברי תורה הוא הנקרא תורתו אומנותו.**

כמו כן בעניין אדם שמת והניח יתומים ואחד מהם עסק בהשבחת הנכסים והוא רוצה שהשבח יהיה שלו. ההלכה בדרך כלל היא שאם לא היתה התניה מיוחדת השבח לאמצע, אלא אם מדובר בתלמיד חכם שודאי התכוון שהשבח יהיה שלו כיוון שאחרת לא היה מבטל תורה. הגדר בעניין זה הוא המתמיד, וזו לשון **השולחן ערוך** (חושן משפט רפז, ב):

אחד מהאחים שלקח מעות ועשה בהם סחורה, אם היה תלמיד חכם גדול שאינו מניח תורתו שעה אחת, הרי השכר שלו, שאין זה מניח תורתו ומתעסק לצורך אחיו.

וכן מצאנו ברמב"ם בהלכות קריאת התורה (הלכות תפילה פי"ב ה"ט) שהמתמיד יכול לעסוק בתורתו בזמן שהציבור עוסקים בקריאת התורה בשני וחמישי, כיוון שהעניין הוא שלא יעברו שלשה ימים ללא תורה ובמתמיד חשש זה אינו קיים. וזו לשון **הרמב"ם**:

כיון שהתחיל הקורא לקרות בתורה אסור לספר אפילו בדבר הלכה אלא הכל שומעין ושותקין ומשימין לבם למה שהוא קורא שנאמר ואזני כל העם אל ספר התורה, ואסור לצאת מן הכנסת בשעה שהקורא קורא, ומותר לצאת בין איש לאיש, **ומי שהוא עוסק בתורה תמיד ותורתו אומנותו מותר לו לעסוק בתלמוד תורה בשעה שהקורא קורא בתורה.**¹⁰

¹⁰ מקור הלכה זו ברמב"ם הוא מהגמרא בברכות (ח' ע"א) המספרת שרב ששת היסב את פניו בזמן קריאת התורה ואמר "אנן בדידן ואינהו בדידהו". הר"ח והרי"ף הסבירו את מעשהו של רב ששת כדברי הרמב"ם, אך כתבו שאין בימינו תלמידי חכמים כרב ששת ובטל ההיתר ללמוד בזמן קריאת התורה.

גם בעניין קריעה על תלמיד חכם שנפטר מצאנו בירושלמי מחלוקת על מי קורעים, כאשר בין ההגדרות השונות שיש שם מופיעות שתי ההגדרות שלנו - ידען ומתמיד. וזו לשון הירושלמי (מועד קטן פ"ג ה"ז):

כשם שקורעין על החכמים כך קורעין על תלמידיהן אי זהו תלמיד חכם?
חזקיה אמר **כל ששנה הלכות ועוד תורה**. א"ל ר' יוסי הדא דאת אמר בראשונה
 אבל עכשיו אפילו הלכות.

ר' אבהו בשם ר"י כל שהוא **מבטל עסקיו מפני משנתו**.
תני כל ששואלין אותו והוא משיב. א"ר הושעיא כגון אן דרבבינן משגחין עלינן
 ואנן מתביין לו. אמר רבי בא בר ממל כל שהוא יודע לבאר משנתו ואנן אפילו
 רבבינן לא חכמין מבארה מתנינן.

פטור נוסף שיש לבחון לאיזו הגדרה הוא שייך?

הגמרא בבבא בתרא (ז' ע"ב) פוטרת תלמידי חכמים מתשלום מס שמירה כיון ש"רבנן לא צריכי נטירותא", וכך כותב הרמב"ם (הלכות שכנים פ"ו ה"ו):

כל הדברים שצריכין לשמירת העיר לוקחין מכל אנשי העיר ואפילו מן היתומים
 חוץ מתלמידי חכמים, שאין תלמידי חכמים צריכין שמירה שהתורה שומרתן.
 אבל לתקון הדרכים והרחובות אפילו מן החכמים, ואם כל העם יוצאין ומתקנין
 בעצמן לא יצאו תלמידי חכמים עמהן שאין דרך תלמידי חכמים להזדלול לפני
 עם הארץ.

טעם הפטור לפי הרמב"ם הוא "שהתורה שומרתם". ויש לעיין מה היא התורה השומרת -
 ידיעת התורה ואז יש לפטור על פי ידע או העיסוק בתורה ואז יש לפטור על פי התמדה?
 הרמב"ם בסוף הלכות שמיטה ויובל (פ"ג ה"ב-ה"ג) מדבר על עניין דומה:

ולמה לא זכה לוי בנחלת ארץ ישראל ובביזתה עם אחיו **מפני שהובדל לעבוד את**
ה' לשרתו ולהורות דרכיו הישרים ומשפטיו הצדיקים לרבים שנאמר **יורו**
משפטיך ליעקב ותורתך לישראל, לפיכך הובדלו מדרכי העולם לא עורכין

ובשולחן ערוך (אורח חיים קמו, ב) הביא את שיטות הראשונים הנוספים בהסבר ההיתר העולה ממעשהו של רב ששת, ובסופו כתב שראוי לדקדק בכל הפרשיות: "כיון שהתחיל הקורא לקרות בס"ת, אסור לספר אפילו בדברי תורה, אפילו בין גברא לגברא, ואפילו אם השלים הוא הפרשה; ויש מתירים לגרוס (פ"י ללמוד) בלחש, ויש אומרים שאם יש י' דצייתי (פ"י המשימין לבם) לס"ת, מותר לספר בד"ת; ויש למי שתורתו אומנתו; ויש מתירים למי שקודם שנפתח ס"ת מחזיר פניו ומראה עצמו שאינו רוצה לשמוע ס"ת אלא לקרות, ומתחיל לקרות; ולקרות שנים מקרא ואחד תרגום בשעת קריאת התורה... והנכון שבכל הפרשיות ראוי למדקדק בדבריו לכוין דעתו ולשומעם מפי הקורא".

מלחמה כשאר ישראל ולא נוחלין ולא זוכין לעצמן בכח גופן, אלא הם חיל השם שנאמר ברוך ה' חילו, והוא ברוך הוא זוכה להם שנאמר אני חלקך ונחלתך. ולא שבט לוי בלבד אלא כל איש ואיש מכל באי העולם אשר נדבה רוחו אותו והבינו מדעו להבדל לעמוד לפני ה' לשרתו ולעובדו לדעה את ה' והלך ישר כמו שעשהו האלקים ופרק מעל צוארו עול החשבונות הרבים אשר בקשו בני האדם הרי זה נתקדש קדש קדשים ויהיה ה' חלקו ונחלתו לעולם ולעולמי עולמים ויזכה לו בעולם הזה דבר המספיק לו כמו שזכה לכהנים ללויים, הרי דוד עליו השלום אומר ה' מנת חלקי וכוסי אתה תומיך גורלי. בריך רחמנא דסייען.

מדברי הרמב"ם הללו נראה שבגדר זה יש צורך בשני הגדרים יחד¹¹ הידע - יורו משפטך, וההתמדה - חיל ה', ואולי אף בדברים נוספים כ"ישרות" ועוד, אך לא ברור שיש זהות בין נושאי ההלכה בשני המקומות ואכמ"ל.

ירידת הדורות והאם גדר תלמיד חכם בטל בימינו?

הגמרא במסכת שבת (ק"י"ב ע"ב) מדברת על ירידת הדורות:

אמר רבי זירא אמר רבא בר זימונא: אם ראשונים בני מלאכים - אנו בני אנשים, ואם ראשונים בני אנשים - אנו כחמורים, ולא כחמורו של רבי חנינא בן דוסא ושל רבי פנחס בן יאיר, אלא כשאר חמורים.

בתחילת מסכת שבת (י"א ע"א) ר' יוחנן טוען שיש לכך השלכה מעשית והיא שהמשנה הפוטרת תלמיד חכם העוסק בתורה מלהפסיק לתפילה אינה עוסקת בתלמידי חכמים שלנו אלא רק ברי שמעון וחבריו:

דתניא: חברים שהיו עוסקין בתורה - מפסיקין לקריאת שמע, ואין מפסיקין לתפלה. אמר רבי יוחנן: לא שנו אלא כגון רבי שמעון בן יוחי וחביריו, שתורתן אומנותן. אבל כגון אנו - מפסיקין לקריאת שמע ולתפלה.

רבים מהראשונים מרחיבים את העניין למספר מקומות נוספים, חלקם בגלל ירידת הדורות¹² בגדר המתמידים של ימינו וחלקם בגלל ירידת הדורות בגדר הידענים של ימינו.

¹¹ יתכן שגם רמת הדרישה בשני הקריטריונים גדולה יותר מהדרישה הרגילה כיון שהמתמיד הרגיל על פי הרא"ש רשאי לעשות לפרנסתו והוא לא פורק את החשבונות הרבים אלא מסתפק במועט, ואילו כאן הדרישה נראית כדרישה מוחלטת. אך אולי זה שימוש בלשון התנא באבות "הפורק ממנו עול תורה נותנים עליו..." ו"יתכן שדרישה זו אינה שונה מענייני ה"מיעוטי" שבארבעים ושמונה מידות של קניין תורה.

¹² מהירושלמי במועד קטן (פ"ג ה"ז) נראה שיש לחלק בין היכולת לסמוך על תלמיד חכם או הפטור לתלמיד חכם שבהם יתכן ונבטל את הדין של תלמיד חכם, לבין העניין של כבוד תלמיד חכם והיחס

דעת השולחן ערוך בעניין גדר תלמיד חכם בימינו

כך נפסק גם בשולחן ערוך במספר עניינים, ונביא כמה דוגמאות: בעניין הידענות והמומחיות, כתב השולחן ערוך (יורה דעה רכה, א) בעניין התרת נדרים ביחיד: "והאידינא אין מומחה שיהא ראוי להתיר ביחיד". אמנם בעניין דין יחיד נראה שגם בימינו הוא יכול לדון יחידי ולכפות דין לפניו לדעת השולחן ערוך, ורק לדעת הרמ"א דין זה בטל בימינו, וזו לשונם בהלכות דיינים (חושן משפט ג, ב):

פחות משלשה, אין דיניהם דין, אפילו לא טעו אלא אם כן קבלום בעלי דינים או שהוא מומחה לרבים. ובזמן הזה אין דנין דין מומחה לרבים שידון ביחידי בעל כרחו של אדם.

וביאר הש"ך (שם ס"ק ז) שגם לדעת הרמ"א לעניין פטור מתשלום במקרה שהדין טעה דין זה קיים, וזו לשונו:

שידון ביחידי - לכתחילה, אבל לענין פטור מתשלומין אם טעה או אם דן בדיעבד יש מומחה.

ממקורות אלו נראה שהשולחן ערוך מצמצם רק את הגדרים מיוחדים של תלמידי חכמים - מומחים וכד', ולא את הזכויות הבסיסיות של תלמיד חכם רגיל.

דעת הרמ"א בעניין תלמידי חכמים בימינו

מדברי הרמ"א נראה שהוא מצמצם גם את הזכויות שיש לתלמידי חכמים. המבזה תלמיד חכם, הדין הפשוט הוא שיש לנדונו ועליו לתת לחכם ליטרא של זהב. כתב הרמ"א (יורה דעה רמג, ז):

מי שהעידו עליו שביזה תלמיד חכם, אפילו בדברים אפילו שלא בפניו, בית דין היו מנדין אותו¹³ ואין מתירים לו עד שירצה החכם שנידוהו בשבילו. ואם ביזה

הציבורי אליו. יתכן והיום גדר תלמיד חכם ירד בדרישה וגם מי ששונה הלכות יקבל כבוד כמי שיועד את כל התורה, ומסתבר שהסיבה לכך היא כדי להשאיר את מצוות הכבוד לתלמידי חכמים גם בימינו הן מצד המצוה והן מצד הערך החינוכי שבה.

¹³ יתכן ולשון "היו מנדים" בלשון עבר ולא כהלכה בלשון הווה גם בדברי השולחן ערוך רומזת לאפשרות שדין זה בטל, אך הוא אינו פוסק כך במפורש וצ"ע.

את החכם לאחר מותו, בית דין מנדין אותו והם מתירים לו משיחזור בתשובה.
הגה: אבל אין דין תלמיד חכם בזמן הזה לענין שיתן לו המבייש ליטרא דדהבא.

וכן בעניין הנידוי והתרתו כתב הרמ"א (שם שלד, מז):

המבזה את החכם, אפילו בדברים, ואפילו לאחר מיתה, אם יש עדים בדבר, בית דין מנדין אותו ברבים, והם מתירין לו כשיחזור בתשובה. אבל אם החכם חי, אין מתירין לו עד שירצה החכם שנידוהו בשבילו... **הגה: ועיין לעיל סוף סימן רמ"ג (בהג"ה), אם דנין בזמן הזה דין תלמיד חכם.**

מחלוקת הסמ"ע והחיד"א בדעת הרמ"א בעניינים מסוימים

דין נוסף שלדעת הרמ"א בדרכי משה יתכן ואינו קיים הוא הדין שהעלינו בעניין "מתמיד". אחד מהאחים שעסק בירושה והשביחה, אם הוא תלמיד חכם השבח לו, גם אם לא התנה. וכך כתב **הפתחי תשובה** בחושן משפט (רפז ס"ק א):

מניח תורתו. עיין באר היטב. ובסמ"ע מסיים, ונ"י כתב דאין תלמיד חכם נוהג בזמנינו, ובדרכי משה הביאו ומסיק כדעת הנ"י, ומהתימה מה דלא כתב כך בשולחן ערוך כו'. ועיין בספר ברכי יוסף לעיל סימן ט"ו אות ג' שהביא בשם הגאון מוהר"ר אורי אשכנזי בביאורו כ"י שדעתו לדינא דגם בזמן הזה יש אותו דין לתלמיד חכם שלא יפסיד התלמיד חכם, ותמה על הסמ"ע... והוא מתשובת התרומות הדשן סימן שמ"א, ומשם סייעתא למ"ש הרב הנזכר לחלק דלאפוקי ממונא מהתלמיד חכם מוקמינן ליה לדיניה...

הסמ"ע הבין שלדעת הרמ"א כל דיני תלמיד חכם בטלו, אך לדעת החיד"א הרמ"א לא הכריע במחלוקת הראשונים בעניין זה אלא הסתפק, ולכן בעניין ממונות המוציא מחבירו עליו הראיה ולא נוציא ממון בחיוב לתלמיד חכם, אך בעניין איסור וחרם נחמיר בדין כבוד תלמיד חכם.

שאלת הסמ"ע על הרמ"א בעניין השבת אבידה לתלמיד חכם על פי שיטתו

בעניין השבת אבידה לתלמיד חכם בטביעת עין פסק השולחן ערוך בחושן משפט (רסב, כא) את דין הגמרא והרמ"א לא חלק על העניין. הסמ"ע תמה על כך, כיוון שלהבנתו כל דיני תלמיד חכם בטלו בימינו, וזו לשון הסמ"ע (שם ס"ק מו):

צריך עיון אם בזמן הזה גם כן יש לתלמיד חכם דין זה, מאחר שמצינו שבכמה דברים אין נוהגים בזמן הזה דין תלמיד חכם.

להלכה, למרות ספקו של הסמ"ע, הפתחי תשובה שם הביא את דברי השבות יעקב שפסק כסתימת דברי הרמ"א שבעניין השבת אבידה יש להשיב אבידה לתלמיד חכם בטביעת עין, וזו לשונו (שם ס"ק ב):

ועיין בתשובת שבות יעקב ח"א סימן קס"ז שכתב דאין ספיקו של הסמ"ע מוציא מידי ודאי של רמ"א דכל תלמיד חכם הוא בחזקת כו', והטעם צריך לומר כיון שבודאי אינו של המוצאו למה נפסיד תלמיד חכם בחנם אף מספק.

הסבר דברי הרמ"א גם לשיטת הסמ"ע על פי החילוק שבין שלושת הגדרים

של תלמיד חכם

יתכן לתרץ את קושיית הסמ"ע ולומר שגם אם הרמ"א סבור שיש ירידת הדורות מוחלטת כהבנת הסמ"ע, דין זה נכון בשני הגדרים המרכזיים - בהלכות שנובעות מגדר הידענות ומגדר ההתמדה.

אבל בגדר תלמיד חכם שמקפיד על לבושו או שאינו משנה בדיבורו¹⁴, שהוא גדר יחודי לעניין השבת אבידה, לא חלה ירידת הדורות - ההיפך הוא הנכון, בעיקר בעניין ההקפדה על הלבוש ואכמ"ל.

¹⁴ גדר זה קשור למידות, ואף שגם בענייני מידות יש ירידת דורות, יתכן שכאן לא חששו שלא ידבר אמת כיון שאם ישקר יש חשש לגזל.